

УДК 8.121.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-44-42>

С. Г. Серьогіна, доктор юридичних наук, професор, директор НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, завідувач кафедри державного будівництва Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0000-0002-0107-834X

Г. Г. Демиденко, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0003-1494-2536

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ НА СУСПІЛЬСТВО, ЛЮДИНУ ТА ЇЇ ЩАСТЯ (Присвячується 300-річчю українського мудреця)

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу частини творчості філософа і поета, в якій відобразились погляди Г. С. Сковороди на суспільство, людину, її щастя. Виокремлено напрямки філософських пошуків мислителя про істинну сутність людини, її самопізнання, моральні правила суспільного життя, можливість всезагального щастя. Акцентовано увагу на визначенні в його поезіях і діалогах найважливіших моральних правил в особистому і суспільному житті. Проаналізовано ставлення філософа*

до державного правління, його утопічний начерк гармонійного суспільства в «горній Республіці», його філософію свободи, гідності як основних засад життя.

Ключові слова: Григорій Сковорода, діалог, духовність, сутність людини, моральний закон, права людини, самопізнання, справедливість, свобода, рівність, щастя, філософія.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю звернення до наукової спадщини великого українського філософа-гуманіста і просвітника, що містить важливі ідеї й думки для наших сучасників. Його твори розвивали гуманістичні, демократичні ідеї, що йшли в розріз з існуючим суспільно-політичним ладом російської імперії, вводили в літературу самотутні образи простих українців, обстоювали їхні соціальні й політичні права. Нам близькі й незабутні ідеї і образи нашого «Українського Сократа», які мають велике пізнавальне та виховне значення. З життям пригноблених і знедолених Сковорода нерозривно пов'язав свою діяльність і творчість. Цей шлях він обрав свідомо і залишався йому вірним до кінця життя.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Біографії та вченням Григорія Сковорода присвячений досить значний масив дослідницької літератури. Серед останніх творів і публікацій варто виділити ґрунтовні праці М. Поповича і Л. Ушкалова. Перший — Мирослав Попович, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, недавній директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди, найбільш ґрунтовно вивчив творчість філософа в широкому філософському і культурному контексті, її зв'язок з ідейними рухами і тенденціями, які були йому близькими. Вчений поглиблено досліджував обставини особистого життєвого і творчого шляху мислителя, їх вплив на його світогляд. Другий — Л. Ушкалов, доктор філологічних наук, професор підготував і видав Повну академічну збірку творів Г. С. Сковороди, його життєпис. Фундаментальні дослідження цих вчених значно доповнили бібліографію творів Сковороди.

Мета статті — дослідження теоретико — правових та філософських поглядів Г. С. Сковороди на суспільне життя його епохи, розкриття його вчення про людину, її буття та самовдосконалення особистості.

Виклад основного змісту дослідження. Основну частину творів Сковороди становлять його діалоги. Тут автор слідує Сократу: творчість афінського мудреця — його бесіди. Метод діалогу — обговорення, спосіб пошуку істини в життєвих, філософських, моральних та політичних проблемах. Знання в його трактовці постає в якості єдиного належного регулятора й належного критерія людської поведінки.

В одному з перших своїх діалогів «Наркіс» (кінець 60-х рр. XVIII ст.) — «первородному сині», як його називав сам Сковорода, він заявив: «Знаю людину...», повторивши слова з книги Нового Заповіту, Другого послання апостола Павла до коринтян (III, 12, 2). Ці слова апостола стали для нього ключовими, до них він буде вдаватись не раз, виходячи з того, що людина — міра усіх речей.

Але з чого повинен починатись сам шлях до істинного знання, щастя? У діалозі друзів філософа обґрунтовується ідея самопізнання людиною своєї духовної сутності як необхідної умови досягнення внутрішнього світу, щасливого життя. Міф про Наркіса (Нарциса) запозичений з античної міфології. У Сковороди цей образ символізує ідею самопізнання. Визнавши первинність невидимої натури, філософ засуджує закоханість у зовнішню плоть та закликає до пізнання істинної сутності людини.

Очевидно, філософ після звільнення з Харківського колегіуму все ще болісно шукав засоби застосування своїх талантів на користь суспільства, здійснював пошук істинних філософських знань. Для Г. Сковороди він починався, як і для Сократа, із самопізнання, дослідження духовної сутності людини. «Ти і сам себе бачиш, але не розумієш і не тямить себе. ...Пізнай себе!... Перевір себе добре. Хто в що закохався, в те й перетворився. ...Наркіс мій... печеться тільки про себе. Це єдине, що є йому в потребу....Кожен є тим, чиє серце в нім. Кожен є там, де серцем сам. ... Підійми ж від землі думки свої і зрозумій людину в собі, від Бога народжену, а не створену в останній час життя. ...Отже, пізнати себе самого й знайти себе самого й людину — одне й те ж» [1, с. 155]. Далі в бесіді цей висновок уточнюється і доповнюється: головне в людині — думка і душа, по-

бачити які допомагає віра в Бога, страх Божий. Таким чином, за Сковородою, фізичний образ, плоть – це не сутність людини, головне – це духовна сутність, а розгадкою справжньої сутності людини – є пізнання.

Сковорода знаходив пояснення походження Бога лише в Біблії й природі, а не в суспільстві, як це робив Сократ. Останній не задовольнявся закликами до самовдосконалення своїх співгромадян, вважав необхідним й критичним, розумним їх ставлення до дійсності, полісних справ [2, с. 131]. Для українського філософа це питання було не настільки стільки цікавим. Для нього образ світла є одним з «імен Божих», це – символ, «фігура», синонім слави Божої.

Натомість вчення про «істинну людину», про пізнання займало значну частину його творчості. Тут позиція обох мудреців була близькою: за Сократом – істинне пізнання походить від бога й призводить до нього. У Сковороди: «...Істинна людина, рівна істотою та силою предвічному своєму Отцеві, одна в усіх нас і в кожному ціла, Його ж царствуванню не має кінця... А той, хто пізнав нетлінну й істинну *людину*, не вмирає, і смерть ним не володіє...». Для нашого філософа самопізнання – вихідний пункт його філософії. «...Головне в людині – думка і душа, побачити які допомагає віра в Бога, страх Божий...», «плоть незначність, дух животворить». Він доводив перевагу у людині духу, духовності над плоттю. «Притримуй тільки язик твій від зла й уста твої..., ворогів божественній нашій людині» [1, с. 186–187].

Отже, в діалозі самопізнання і пізнання, досягнення людиною навколишнього світу, Бога, Г. Сковорода нерозривно пов'язує ці питання. Самопізнання для нього – пріоритет, початок, джерело пізнання людиною себе, людей, світу, Бога, природи, тобто невидимої й видимої натури.

Обговорення теми про пізнання самого себе продовжується у виокремленому Сковородою діалозі «Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе». Сам автор датує його 1767-го роком, хоч, скоріше за все, «Асхань» остаточно завершена в 1769–1771 рр. слідом за «Наркісом». У супровідному листі він повідомив своєму учневі Михайлові Ковалинському,

що написав цю книгу в десяти верстах від Харкова. У цьому творі автор здійснює, головним чином, алегоричне тлумачення Біблії, в якій учасники бесіди шукають витoki ідеї про самопізнання, підтвердження важливості для людини пізнання себе.

Вважаємо спрощенням оцінювати творчість нашого філософа і поета як «один великий коментар до Святого Письма, спробу розгадати таємничу суть біблійних образів-символів. Звідси – численні цитати, парафрази, алюзії і ремінісценції зі Святого Письма, якими наповнені сторінки творів філософа» [3, с. 103–105]. Так, Сковорода називає світ Біблії не священним, а рукотворним, символічним, наділеним глибоким і вічним сенсом. І, в той же час, для нього вона – «матір наша», «обітована земля», що містить знання з історії людства, християнства, авторитетне джерело, «скарб», «основа» для досліджень, що є дороговказом на «шляху до істинної людини». Очевидно, Біблія допомагала філософу осмислити тему «людиноцентризму», була для нього «ключем розуміння» важливості для людини самопізнання, спорідненої праці, доброчесності. Сковорода – останній «з могикан» староукраїнської культури, яка формувалася на богослов'ї і на тій культурі греків і римлян, що стала підґрунтям для християнської філософії й богослов'я [4, с. 178].

Тема щастя – одна з основних тем творчості і філософського вчення Сковороди. Філософ шукає відповідь на це питання у своїх віршах, байках, діалогах і листах та пов'язує його з чистою совістю й високими прагненнями людини до істини і правди. Цій темі був присвячений діалог «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» (1772 р.). У роботі утверджуються найважливіші моральні правила в особистому і суспільному житті – робити добро, відповідати людській природі, не порушувати апостольського закону, даного усім людям: «чого собі не хочеш, іншому не бажай». Любов поєднує людей, відкриває їм шлях до щастя.

Голова в людині всьому – серце людське. Воно-то і є найточніша людина в людині, а все інше околиця... А що ж є серце, коли не душа? ...Що є душа, коли не бездонна думок безодня? Що є думка, коли не корінь, насіння і зерно всієї нашої плоті, крові, шкіри та іншої зовнішності? ... Духовність людини, її вну-

трішній світ — головне, вершечок і квітка всього життя вашого» [1, с. 351].

Автор спростовує хибні уявлення людей щодо розуміння природи і шляхів досягнення щастя. Однією з перешкод на цьому шляху, як вважав філософ, є незадоволення людей тим, чим вони володіють, ненаситність бажань й невтомна жага володіння оточуючим світом. Щастя у автора діалогу — синонім душевного миру. Щастя може бути досягнуто тільки тоді, коли мудрість вкаже людині, в чому воно полягає, а доброчесність допоможе досягти його. Можливість досягнення щастя на землі, згідно висновку філософа, обґрунтовується тим, що щастя внаслідок одвічної мудрості природи, як найбільш необхідне благо, є й найбільш доступним. Здійснюючи таке трактування, Сковорода творчо розвиває положення етичного вчення Епікура. Тому пов'язує щастя не з володінням тимчасовими благами, а з постійними й непорушними. Сковорода порушує питання про вплив науки, знань на досягнення щастя. Він акцентує увагу на тому, що головною наукою повинна стати наука про щастя, яка покликана допомогти справі самопізнання і досягнення істинного миру й спокою. Адже яка користь від надбань оточуючого світу, якщо при цьому людина губить, втрачає саму себе?

Для Г. Сковороди самопізнання — вихідний пункт філософії. «...Головне в людині — думка і душа, побачити які допомагає віра в Бога, страх Божий...» [1, с. 155]. Він доводить вищість у людині духу, духовності над плоттю. А дух, душа у людині — безодня. У пісні 11-тій «Саду божественних пісень» автор пише: «Прірва — дух у чоловіку, ширша всіх небес та вод, Не наситишся довіку, чим звабляється народ» [1, с. 58]. Тут образ безодні тлумачиться як невичерпна безкінечність людських устремлінь, жадань, свободи волі.

«...Я наук не гуджу і хвалю найостанніше ремесло, однак те гідне огуди, що ми, сподіваючись на них, зневажаємо найвищу науку, до якої відчинено двері будь-якому часові, країні чи статі, статі чи віку, адже щастя потрібне вам усім без винятку, чого, окрім нього, не можемо сказати про жодну науку. І цим найвищий парламент, що вічно володіє часами і системами, достатньо довів, що він завжди праведний і що суди його завжди

справедливі. Щастя повинно бути досяжним усім людям — тут і тепер.

Чи може бути яблуня жива і весела, якщо корінь її нездоровий? А здоровий корінь і є та міцна душа й мирне серце. ...Оце і є бути щасливим — пізнати, знайти самого себе» [1, с. 339]. Здається дивним, що філософ раптом заговорив про «праведний парламент», справедливе судочинство. А ще він писав про «горню республіку» — складові «найвищої науки» про щастя, як мрію!

«Суперечка біса з Варсавою» — це твір, який за формою і змістом близький до попереднього діалога. Основне питання, про яке сперечаються його дійові особи, — що для людини є найнеобхіднішим. Автор, погляди якого в діалозі висловлює Варсава, глибоко переконаний, що людині, перш за все, потрібні доброчесність і щастя. Їх досягнення є доступним і легким для усіх, бо природа обдарувала людину можливістю вибору власного шляху. Недоступним щастя є лише для тих, хто прагне до задоволення надмірних, неприродних потреб. Прагнення ж природного блага веде до щастя й душевного миру.

Дослідженню світогляду людини, правил моральної поведінки, впливу на життя людини доброчесності, «сродної», тобто спорідненої здібностям праці, простого життя, миру, дружби та любові, небезпеці прагнення до багатства і насолод — присвячені «Байки Харківські» Сковороди. Вони є продовженням його філософських трактатів і діалогів, праця над якими далась взнаки у цих байках.

Збірка байок Сковороди — важливий етап у розвитку його філософії. Вони взагалі є першою збіркою авторських байок в українській літературі. В першій частині байок, складеній наприкінці шестидесятих років, Сковорода ще дотримується установлені форми викладу їх тексту: коротка фабула і лаконічно викладена мораль-висновок. У нього вона називається «Сила». Байки філософа присвячені особливостям людських взаємин, характерів, способу життя, істинної сутності людини, знанням і науці, відповідності занять людини природному покликанню — «сродності праці». Автор дає читачу практичні поради, як поводитись в житті, формулює філософські узагальнення щодо оцінок особистості, її сутності в «Силі» — слові-проповіді, мо-

ралі. Майже всі його байки побудовані у формі яскравих діалогічних сцен.

Яким життєвим мудростям учив наш мудрець? Як треба жити? Що є головним в житті? Можемо дати відповідь на ці питання, аналізуючи зміст байок Сковороди.

Наприклад, байка — «Собаки». Одна гавкає на незнайомця, інша вважає, що без причини гавкати на будь-кого безглуздо. Мораль: «Розумна людина знає, що засуджувати, а нерозумна базикає без розбору» [3, с. 109].

У наступних байках — «Ворона й Чиж», «Голова і Тулуб» [3, с. 109-110] мораль проста: про справжню сутність людини свідчать серце і вдачі людські, а не зовнішність чи розкішний одяг. На думку філософа, саме порядність й доброчесність забезпечують благословенне життя. В цьому і є його сенс.

У байках Сковороди містяться важливі філософські спостереження, життєві поради і мудрість, проілюстровані сценами й діалогами: «Хто не любить клопоту, мусить навчитися просто й убого жити» («Чиж та Щиглик») [1, с. 105]; «Хто народжений для того, щоб вічністю тішитись, тому приємніше жити в полях, дібровах та садах, аніж в містах» («Орел та Сорока») [1, с. 106]; «Не мале те, чого досить на прожиття, врешті, це і є статок та багатство» («Мурашка та Свиня») [1, с. 107]; «Краще у одного розумного і доброзичливого бути в любові й шані, ніж у тисячі дурнів» («Сова та Дрізд») [1, с. 110]; «Чим краще добро, тим глибшим трудом, як ровом, воно обкопане. Хто труда не викладе, той до добра не прийде» («Змія та Жаба») [1, с. 110].

Байки «Жайворонки», «Колеса годинника», «Дві курки», «Орел та Черепаша» змальовують життєві ситуації, що ілюструють важливість відповідності занять людини її вродженим здібностям — «сродності (спорідненості)». «За різними природними нахилами і шлях життя різний. Проте усім один кінець — чесність, мир і любов» («Колеса годинника») [1, с. 105].

1774 року Григорій Савич закінчує в Бабах другу половину своїх байок, художні образи яких розкривають важливі філософські ідеї.

У байці «Жаби» філософ проголошує: «...Усіх наук глава, око й душа є — навчитись жити порядним життям, заснованим на за-

коні віри і страху Божого, як на найголовнішому пункті. Це і є основа й джерело, що породжує струмки цивільних законів. І є воно каменем для стін тим, хто бажає збудувати благословенне житло. Цього каменя твердість мають у собі для користі всі посади й науки, а вони тримають суспільство в гаразді» [1, с. 111].

У байці «Олениця та Кабан» відзначено: «Ми, прості люди звикли судити про людей не по їх вбранню чи словам, а по їх справах. Не можна не надивуватись на тих дурнів, хто, знехтувавши доброчесністю, зосереджуються лише на одному – продертись до чину, зовсім їм не спорідненого» [1, с. 124].

Кілька байок Сковороди присвячені важливості «спорідненої праці». На думку автора, смішною видається навіть добра справа, що робиться не «по природі». Не важливо, де ти вчився і в кого. Важливо, що тобі дано від природи. «Спорідненість» з природними задатками заохочує бажання, знання та звичку. Без природних задатків і справ, як без шляху: чим далі йдеш, тим більше блукаєш, вважає філософ. Природа – вічне джерело бажання. Вона – спонукає досвід, з якого народились всі науки, мистецтва та книги.

Г. Сковорода писав: «Багато хто, нехтуючи спорідненою працею, співають, п'ють та їдять, однак це – не є гідною справою, працею. Щасливий той, хто поєднав споріднене собі заняття, особисте із загальним. Це і є істинне життя. І тепер можна зрозуміти слова Сократа: «Деякі на те живуть, щоб їсти й пити, а я п'ю й їм, щоб жити». Гадають, що усе на світі робиться навмання, як у беззаконній володінні. Але розпошир, бідна тваринко, зір твій – побачиш, що все чиниться за точною правдою та рівністю, і цим заспокоїшся. Якщо у багатстві є, чого в злиднях немає, дізнайся – і знайдеш в злиднях, чого у багатстві немає [1, с. 119].

Отже, Сковорода не поділяє просвітницьких ідей прогресу суспільства, зміни соціальних умов життя, раціональних критеріїв у виборі шляхів до майбутнього. Філософ всю відповідальність за життєвий вибір покладає на індивіда, його вміння насититись тим щастям, що досягне кожному, навіть у злиднях. Автор любить гострі протиставлення, парадоксальні визначення, поєднання непоєднуваного [4, с. 238].

Сюжет байки «Собака та Вовк» навіяно поезією Вергілія. Вовк напрошувався у друзі до двох друзів-собак, хизуючись своїми предками й модними науками, на яких виховувався батьком. Посилався на давнє прислів'я: «Подібне до подібного веде Господь». Мораль, яку визначив Г. Сковорода у цій байці зводиться до наступного: «Ні походженням, ні багатством, ні чином, ні рідством, ні обдарованістю, ні науками не утверджується дружба. Тільки згода сердець і думок, однакова чесність людинолюбної душі в двох чи трьох тілах є істинна любов і єдність» [1, с. 118].

Так розумів дружбу і Сократ. Він вважав, що дружба виникає у нас від захоплення доброчесністю іншого; це захоплення прищеплює нам доброзичливість і старання прив'язати до себе друга благодіяннями різного роду. Самий короткий і надійний шлях до дружби — прагнути бути такими, якими ми хочемо видаватися другу. З усього того, що набуває людина, найкраще — добрий і надійний друг. Ці ідеї розвивав і І. Кант у своїх «Метафізичних началах вчення про доброчесність», яку розглядав як обов'язок і повагу в дружбі.

Скільки життєвої мудрості в байках Г. Сковороди! Його філософія відображає народний світогляд, морально-етичні норми простих людей. Байки імпонують своєю простотою й одночасно глибокодумністю, дотепністю, яскравим колоритом [3, с. 92]. Такими звичними в українському селі, в Україні! «Харківські байки» — одна з перших в Україні оригінальних збірок байкарської творчості, важливий крок на шляху розвитку української художньої літератури.

Виникає логічне питання: повчаючи молодь у своїх лекціях, байках та інших творах чи у бесідах з селянами, містянами, Сковорода сам задовольнявся своєю долею, життям? Так, і на подібні питання, звернені до нього, він завжди давав ствердну відповідь. Зокрема, у листі до Василя Максимовича він пише наприкінці 60-х рр. про свій остаточний життєвий вибір, спричинений звільненням з Харківського колегіуму: «якщо не можу ні в чому люб'язній батьківщині послужити, то принаймні всіма силами стану старатися не бути нікому ні в чому шкідливим» [1, с. 97]. А тодішньому харківському

генерал-губернатору Є. Щербиніну заявив: «Світ подібний театру: щоб зобразити на театрі гру з успіхом і похвалою, то беруть ролі за здібностями. ...Я довго розмірковував про це і за неодноразовими випробуваннями себе побачив, що не можу представити на театрі світу ніякої особи вдало, окрім низького, простого, безтурботного, усамітненого: я цю роль обрав, взяв і задоволений». На що губернатор відреагував: «Ось розумна людина! Вона прямо щаслива...». Щербинін зрозумів, що має справу не з невдахою, а з людиною, яка усвідомлено обрала свою долю, свій шлях до щастя [4, с. 175].

Як бачимо, уявлення філософа про природні нахили, їх визначальний вплив на долю людини, її роль в суспільстві зростає передусім на ґрунті особистого, іноді гіркого життєвого досвіду. «Спорідненість», «споріднена праця» стали ключовими для цілісної філософсько-етичної концепції, викладеної в діалозі «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру». Цей твір завершує цикл діалогів, присвячених питанню умов досягнення щастя. В ньому глибоко і всебічно розглядається тема «спорідненої праці» та її значення для досягнення щастя. Спорідненість праці — головна умова земного щастя. З цієї позиції Сковорода піддає критиці прагнення до збагачення, влади, зловживання задля прибутків і слави. Неспорідненість, на його думку, є причиною несправедливості, злочинів, зла. Філософ закликає людей пізнавати свої природні здібності й нахили та жити у згоді з природою, отримувати насолоду від спорідненої праці. При цьому автор спирається на приклади з Біблії, міфології, фольклору, літератури.

Але «Розмова» у Сковороди розпочинається із антитези. Він ставить питання: з чого розпочинається «нечасливий шлях», що є пагубним для щастя? Відповідаючи на поставлене питання, філософ зазначає головні, на його думку, передумови нещастя: «А. Входити у неспоріднену статть; Б. Займати посаду, природі (твій) противну; В. Вчитися тому, до чого не зроджений; Г. Дружити з тими, до кого не народжений» [1, с. 418].

Відповідно щастя слід шукати на протилежному полюсі — там, де панує природність, «спорідненість». Порівнюючи суспільство з часовим механізмом, а людину — з його складовою,

учасник діалогу Григорій говорить, що цей суспільний механізм нормально функціонує лише в разі, «коли кожний член не тільки добрий, але й споріднену собі посаду займає. І це то є бути щасливим, пізнати себе, або свою природу, узятися за свою долю і перебувати з частиною, тобі спорідненою, від загальної посади». Один шлях веде до суспільної користі, і до особистого щастя: «Потрібно тільки пізнати себе, куди хто народжений. Краще бути натуральним котом, ніж з осячачою природою левом» [1, с. 418]. Такий погляд цілком поділяють усі учасники діалогу. Вони приводять повчальні приклади, що ілюструють як безглузді і шкідливі «неспорідненості», так і справжні «спорідненості». У перших вбачається причина всіх суспільних негараздів, в інших — джерело й гарантії благополуччя й щастя. «Роби те, до чого народжений, будь справедливим та миролюбним громадянином — і досить», стверджує Сковорода [1, с. 419].

Отже, Сковорода створює утопічний начерк гармонійного суспільства, яке базується на відповідності соціального стану кожного члена його духовній природі — «спорідненості». Філософські роздуми на тему гармонійного суспільства в діалозі поєднуються із засудженням пануючого ладу. «...Коли вже став вовк чабаном, ведмідь ченцем, а лоша радником, це вже не жарт, а лихо. О, коли б зрозуміли, наскільки таке суспільству шкідливо!» [1, с. 429]. Подібні явища небезпечні тим, що перетворюють «правління — в мучительство, судейство — в крадіж, воїнство — в грабіж, а науки — в знаряддя злоби» [1, с. 427].

Що стосується політичних поглядів Г. Сковороди, можемо зазначити, що у науковій літературі поширеним є уявлення про нього, як мислителя, зануреного в споглядання, самопізнання, що є байдужим до суспільного й політичного життя в Україні. Так вважав, зокрема, і М. Грушевський. Насамперед М. Грушевський висловлює тезу про те, що життя Г. Сковороди було найкращим твором, бо його релігійні філософські міркування «не раз темні, напухлисті і досить таки банальні» [6, с. 123]. Далі, на думку М. Грушевського, Г. Сковорода настільки «зрісся з церковною традицією», що так і «не здужав вповні вирватися із впливу могилянської книжності, котру часто відбивають його писання» [6, с. 191].

І дійсно, сам філософ зізнавався, що йому милі усамітнення і душевний спокій. Так, він не протестував проти кріпацтва, гноблення селянства. Проте уславлював свободу – волю часів Б. Хмельницького, у вірші «De libertate» («Про свободу»).

У працях Д. Багалія, М. Сумцова, П. Житецького він постає як філософ-мислитель європейського масштабу. Так, на думку Д. Багалія: ««Головною рисою філософії Сковороди треба визнати її самостійний характер. Вона в основі своїй дуже проста, навіть елементарна, але цілком продумана, самостійна й наскрізь пройнята єдністю, монолітністю... Його наука розвинулась з тих зерен, які ми бачимо у нього й раніше, як у представника доби європейського відродження в Україні» [7, с. 301].

Наступ російського царату на українські вольності не пройшов поза уваги нашого філософа. На відміну від російських поетів, Сковорода не уславлював монархів усіх часів. «Я зневажаю Крезів...», писав він своєму учневі М. Ковалинському у 1763 році: «Я не високо шаную і не ставлюсь з благоговінням до таких царів, яким був Ірод; у мене немає цих почуттів навіть і до хороших царів...» [4, с. 220]. А в пісні 20-тій «Саду божественних пісень» прямо заявляв: «Світе! Світе безпорадний! Вся надія у царях! Берег, думаєш, беззадний? Вихор розмете цей прах» [1, с. 67]. Як бачимо, пафос цього вірша не лише етичний, але й політичний, що відобразив ілюзорні надії і сподівання більшості його сучасників.

Гострий душевний біль за долю бідняків і злидарів не полишає мислителя, про що свідчить його фантазмагоричний «Сон» 1758 р. Він побачив і почув там «сморід і гидке лютування», беззаконня, розпусту, пияцтво, сріблολюб'я – всюди, не лише в «палатах царських» і храмах, але й серед простого люду, де такі ж справи творились.

Ставлячи питання про загальне людське щастя, філософ підкреслює, що воно різниться від егоїстичного, бо вимагає якнайбільшого кола людей, що бажають його досягти («Діалог, або розмова про давній світ»). Щастя людини нерозривне зі «спорідненістю» її занять «природі», якою вона наділена Богом. В діалозі «Буквар миру» Сковорода підкреслює, що Бог подібний до багатого водограю, який наповнює різні посудини,

відповідно до їхнього об'єму. Над водограєм напис: «Нерівна всім рівність». «Ллються з різних трубок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина менше вміщує, але однаково рівна вона з більшою, рівна, бо так само повна. Що є дурнішим, ніж рівна рівність, яку у світ ввести марно намагаються? Боїмося голоду, забувши, що частіше вмирають від переситу. Сема пересичення хіба не від нудьги? Краще вмерти, ніж усе життя нудьгувати від неприродженості. Неспорідненість важча будь-якого неробства. І краще не повзати, ніж літати черепасі. Не повзаючи, позбувається природженої втіхи, а літаючи, страждає, крім того, й від тягара неспорідненості [1, с. 437]. Діалог утверджує найважливіші моральні правила в особистому і суспільному житті — робити добро, відповідати людській природі, не порушувати апостольського закону, даного усім людям: «чого собі не хочеш, іншому не бажай». Любов поєднує людей, стверджує Г. Сковорода, відкриває їм шлях до щастя.

Сучасник Сковороди Іммануїл Кант теж сформулював загальний принцип права — «категоричний імператив»: «дій так, щоб ти відносився до людства і у своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети і ніколи тільки як до засобу» [8, с. 254]. Людина у своїй поведінці повинна керуватися веліннями морального закону. У своєму «Етичному вченні про начала» німецький філософ буде доводити обов'язок любові до інших людей, обов'язок вдячності, доброчесності. Він вважав, що і релігія повинна ґрунтуватися на моральному законі, сама ж моральність не потребує виправдань з боку релігії.

Для Сковороди моральний закон, навпаки, нерозривно пов'язаний з принципами християнської моралі, визначений Богом і переданий людям через апостолів. Цей закон відкриває доброчесним двері до раю.

Основою суспільства автор називає правду. При цьому тлумачить «правду», як в часи Київської Русі Ярослав Мудрий. Він, вручаючи у Києві новгородцям свій перший правовий акт, нібито сказав: «По сій грамоті ходіть («живіть»), яко же списах вам, також же держіть («додержуйтеся»). А це є Правда Руська». І далі в Новгородському літописі наводиться текст «Правди

Руської», яку в Новгороді тривалий час називали «Грамотою Ярослава» або «Правдою Ярослава» і разом з «Уставом Ярославль» зберігали, як святиню [9, с. 82]. Отже, «Правда» на Русі розумілася як закон. В ній спочатку було всього 18 статей. Їх доповнять згодом сам Ярослав, Ярославичі і складеться Розширена «Правда» [10, с. 9–11; 31–39]. Правий Сковорода: закон – правова основа суспільства.

На протигагу просвітницькому гаслу «Усі люди рівні», Сковорода стверджував: «Усі люди різні». У філософа люди різні не лише за своїми здібностями, обдаруваннями, покликанням, а й за соціальним станом, часто згадуваним у «Божественних піснях» і діалогах.

У трактаті «Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто Ікона Алківіадська» Сковорода чітко формулює концепцію двох натур (видимої і невидимої, тлінної і вічної) і трьох світів (макрокосму – природи, мікрокосму – людини і світу символів – Біблії). Цим він підводить філософську основу під своє вчення про спорідненість праці й людського щастя. Стверджуючи тезу про вічність створеної Богом матерії і її збереження при взаємопереході із одного стану в інший, він підкреслює важливість внутрішньої, духовної природи і відкидає все зовнішнє, яке полягає у марновірстві, забобонах, пустих суперечках, що породжує війни й розбрат. Це стосується й релігійних обрядів, які для багатьох людей замінюють справжню віру.

У «Книжечці про читання Святого Письма, названа жінка Лотова» (1780–1788 рр.) Сковорода зазначає: «Біблія є книга і слово, заповідане від Бога. Біблія є новий мир і люд Божий, земля живих, країна і царство любові, гірний Єрусалим. Немає там ворожнечі й роздору. Немає у тій республіці ні старості, ні статі, ні відмінності – все там спільне. Суспільство в любові, любов у Бозі, Бог у суспільстві» [11, с. 45]. Тобто, філософ веде мову про християнську республіку і народження вільних духовних людей.

«У горній республіці все нове: нові люди, нові створіння, нове творення – не так, як у нас під сонцем, усе мотлох мотлохом і суєта суєт» [11, с. 44]. Автор «Книжечки», як бачимо, пристрасно шукає нових форм суспільного життя, що забезпечили

б щастя не тільки окремої людини, а й щастя всенародне. [12, с. 5]. Тому не вважаємо, що філософія Сковороди — це погляди «без виразного соціального забарвлення», як писали деякі його біографи. Так, його богослов'я диктувало проповідь смирення, покори: «Народ повинен своїм володарям служити і годувати їх», як сказано в його байці «Голова і Тулуб». Але у нашого філософа прориваються й заклики до боротьби з цим — «Зі світом, поки живеш, треба боротися».

Несмілива критика існуючого ладу Російської імперії у творах Сковороди відображала погляди більшості пригніченого селянства, заклопотаного виживанням власної родини, односельців. Та, переборюючи смуток і нудьгу, він вірив у краще. Він ніколи не зневірявся в боротьбі з «пустомудрими», радів успіхам своїх учнів, вважав непристойним для мудреця ремствувати з причини бідності, не переставав бути життєлюбом, мріяв про «Горну Республіку», де всі люди стануть рівними і щасливими. Так, це була утопічна мрія, як у Томаса Мора чи Томмазо Кампанелли, де немає рабства, панує рівність і щастя.

В Україні, на відміну від Росії, республіка — не міф, а пам'ять про Козацьку республіку часів Богдана Хмельницького, автономія якої за життя Сковороди була зведена нанівець царським самодержавством. Республіканський лад намагався відродити гетьман Пилип Орлик, який склав «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 року — першу у світі Конституцію. Деморатичну традицію у відстоюванні природних прав людини розвивав у трактаті «Суспільна політика» і Михайло Козачинський (1699—1755 рр.), префект Києво-Могилянської академії в 1739—1746 роках. Можливо, Сковорода пам'ятав ідеї Козачинського про науку, про природні права людини на життя, свободу совісті, право вибору, про соціальну нерівність... Близькі нашому філософу були просвітницькі погляди й ідеї могилянця Якова Козельського (бл. 1728—1794 рр.). І хоча той спочатку був прихильником просвітницької монархії, у своїх «Філософічних пропозиціях» (1768 р.) дійшов висновку про те, що у республіканському правлінні загальна користь є підставою всіх людських чеснот і законодавств.

На могильному хресті Сковорода заповів написати слова: «Світ ловив мене, та не спіймав». Як подих полегшення, зізна-

ння сучасникам і потомкам. Його автоепітафія підбивала й узагальнювала зміст і спосіб незвичайного життя філософа і поета та засвідчила, наскільки він цінував особисту свободу. Для себе, для кожної людини взагалі.

У працях присвячених Г. С. Сковороді його називали «українським Сократом», «українським Жан-Жаком Руссо», «українським Франциском Асизьким». Одне це свідчить про універсальність як його особистості, так і про унікальність його філософської системи. Його постать розглядали як носія «космічної свідомості» і як «апостола раціоналізму», як найяскравішого представника «емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу», як «найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа світу» і як чоловіка, що втілює в собі всі риси українського народу та протоптає «питому східнослов'янську стежину осягнення реальності». Ці присуди перетворюють нашого філософа на своєрідний символ української культури від давнини до сьогодні [13, с. 9].

Висновки. Проблема сутності людини, її щастя – корінна проблема філософії і творчості Сковороди. Він створив і доводив всім своїм життям філософію свободи, гідності як основних засад життя, які були для його часу викликом царському режиму з його кріпацтвом і гнітом, залежний від царизму церкви.

У роздумах філософа про людину вона самовільно здійснює вибір шляху свободи й честі, а не рабської залежності. Український мислитель наголошує на беззаперечності вимоги жити за правилами моралі, бути правдивим, порядним, а отже й шановним. Його філософія демонструє глибоку повагу й довіру до людської особи, як спроможної й зобов'язаної реалізувати засноване на самопізнанні піднесення до вищих людських якостей, якими природно вона наділена – незалежно від статі чи походження. Його філософія – породження культури свого часу, в якому глибоко оригінально поставлені проблеми, що й в наші часи хвилюють суспільну думку.

Список використаних джерел :

1. Григорій Сковорода. Твори: У 2 томах. Київ: АТ Обереги, 1994. Т. 1. 528 с.

2. Демиденко Г. Г. Суд над Сократом: науково-популярний нарис. Харків, 2018.
3. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода. Харків: Фоліо, 2013. 123с.
4. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Харків: Фоліо, 2018, 524 с.
5. Григорій Сковорода. Повне зібрання творів. У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1973. Т.2. 532с.
6. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / ред. П. К. Вовк. Перевид. з вид. 1925 р. Київ: Освіта, 1992. 191 с.
7. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Харків: Держвидав України, 1926. 397 с.
8. Кант І. Твори. у 8-ми т. Київ. Т. 6. 613 с.
9. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий – великий князь Русі: наук.-попул. нарис. 3-те вид., допов. і змін. Харків: Право, 2015. 374 с.
10. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392с.
11. Григорій Сковорода. Твори в двох томах. Том 2. Трактати, діалоги, притчі, переклади, листи / ред. О. Мишанич. Київ: УНІГУ НАН України, 1994. 574 с.
12. Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Харків: Прапор, 1970. 208 с.
13. Сучасні рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів Григорія Сковороди: монографія / за ред. Д. С. Луніна. Полтава : Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2022. 360 с.
14. Александрович Т. З. Висвітлення проблеми самопізнання людини Григорієм Сковородою в діалогах «Наркісс», «Симфонія, наречена книга Асхань». Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. Вип. 2. Запоріжжя, 2008. С. 12–16.
15. Гусленко Р. До питання філософії серця у творах Г. С. Сковороди, П. Д. Юркевича, В. О. Підпалоого. Переяславські Сковородинівські студії: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 1. С. 15–20.
16. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту, мовна редакція та вступна стаття Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2003. 432 с.
17. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004. 776 с.

REFERENCES :

1. Hryhorii Sovoroda. (1994). Tvory: Volls 2. Kyiv: AT Oberehy, Voll. 1.

2. Demydenko H. H. (2018). Sud nad Sokratom: naukovo-populiarnyi narys. Kharkiv.
3. Ushkalov L. V. (2013). Hryhorii Skovoroda. Kharkiv: Folio.
4. 4. Popovych M. (2018). Hryhorii Skovoroda: filosofiia svobody. Kharkiv: Folio..
5. Hryhorii Skovoroda. (1973). Povne zibrannia tvoriv. Volls 2-t. Kyiv: Naukova dumka. Voll.2.
6. Hrushevskyi M. Z. (1925). Istorii relihiinoi dumky na Ukraini. P. K. Vovk(Ed.). (1992).Perevyd. z Kyiv: Osvita.
7. Bahalii D. (1926). Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hryhorii Skovoroda. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy.
8. Kant I. Tvory. u 8-my t. Kyiv. Volls. 6.
9. Demydenko H. H Yaroslav Mudryi – velykyi kniaz Rusi: nauk.-popul. narys. 3-te vyd., dopov. i zmin. Kharkiv: Pravo, 2015.
10. «Pravda Ruska» Yaroslava Mudroho: pochatok vitchyznianoho zakonodavstva :H. H. Demydenko, V. M. Yermolaiev (Eds.) (2017). 2-he vyd., zmin. ta dopov. Kharkiv: Pravo.
11. Hryhorii Skovoroda. Tvory v dvokh tomakh. Tom 2. Traktaty, diialohy, prytychi, pereklady. O. Myshanych (Ed.) (1994)NAN Ukrainy.
12. Nizhenets A. (1970)Na zlami 2 vikiv.H. . Skovorodu i Kharkivskyi kolehium. Kharkiv: Prapor.
13. Suchasni retseptsii svitohliadno-tsinnisnykh oriiientyriiv Hryhoriia Skovorody: monohrafiia / za red. D. S. Lunina. Poltava : Natsionalnyi universytet «Poltavska politekhnika imeni Yuriia Kondratiuka», 2022.
14. Aleksandrovych T. Z. Vysvitlennia problemy samopiznannia liudyny Hryhoriem Skovorodoiu v dialohakh «Narkiss», «Symfonia, narechennaia knyha Askhan». Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky. Vyp. 2. Zaporizhzhia, 2008. S. 12–16.
15. Huslenko R.(2011). Putanya filosofii u tvorakh H. S. Skovorody, P. D. Yurkevycha, V. O. Pidpaloho. Pereiaslavski Skovorodynivski studii: zb. nauk. prats. Pereiaslav-Khmelnytskyi, .Issuer1
16. Chyzhevskyi D. Filosofiia H. S. Skovorody / Pidhotovka tekstu, movna redaktsiia ta vstupna stattia L. Ushkalova. Kharkiv: Akta, 2003. 432 s.
17. Ushkalov L. V.(2004). Scoroda: seminarii. Kharkiv: Maidan.

S. H. Serohina, G. G. Demidenko

**Theoretical – legal and philosophical views of Hryhorii Skovoroda
on society, man and his happiness**

(Dedicated to the 300th anniversary of the Ukrainian sage)

***Summary.** The article is devoted to the analysis of a part of the work of H. S. Skovoroda, which reflected the views of this philosopher and poet*

on society, man, and his happiness. The directions of the thinker's philosophical searches about the true essence of man, his self-knowledge, moral rules of social life, and the possibility of universal happiness are singled out. Attention is focused on defining the most important moral rules in personal and social life in his poems and dialogues. The philosopher's attitude to the state government, his utopian outline of a harmonious society in the «mountain republic», his philosophy of freedom and dignity as the basic principles of life are analyzed.

In his works, Hryhoriy Skovoroda defends eternal human values, gives advice and instructions on how to identify a person in oneself, how to understand him and how to live a life worthy of a person. The meaning of life in the philosophy of the Ukrainian philosopher is found in self-discovery and self-improvement, in the revelation of oneself by man.

Hryhoriy Skovoroda was convinced that it is man who should be given the main role in the universe, the dominant place due to the ability to self-knowledge. After all, a person's ability to be happy will also work for the public good. The main thing is to determine your place in the universe. And for this you need to master the knowledge accumulated by humanity. Thus, the philosopher comes to understand the world, the nature of man and the nature of human life. Thus, for the first time in the history of domestic philosophy, he outlines the field of reasoning about man, about his identity in time, about the essence of man, about the meaning of life, defines the range of anthropological problems, knows man in both ontological, epistemological and axiological dimensions.

According to Skovoroda's teachings, one of the defining conditions of happiness is the self-realization of the individual, because people's life plans differ significantly, everyone strives for self-realization in their sphere of life. That is why the happiness of each person is individually unique.

He was the first in the history of Ukrainian pedagogical thought to put forward the idea of natural education, i.e. related to nature. By the nature of a person, he understood his gifts and inclinations. Skovoroda models the ideal of a person, but not a «heroic person», for whom the meaning of life is measured by material values, but, on the contrary, spiritually rich, reconciled with the outside world through work. Skovoroda believed that nature or God gives each person certain abilities from birth and it is important not to neglect them, but to feel and live according to them. Placing a person, his real needs and aspirations at the center of his philosophical system, he proceeded from the need to arm him with the means to achieve a happy life, which is based on Epicurus' demand to «live according to nature.»

Important is the thesis of Skovoroda about the usefulness and honor of any work, profession, only that it corresponds to a person's vocation and brings benefit to society. Success in a person's activities is determined not only by his abilities, but also by such qualities as diligence, patience, self-control, moderation, virtue, justice, benevolence, gratitude, cheerfulness of spirit, as well as humanism and mercy.

Key words: *Hryhoriy Skovoroda, dialogue, spirituality, human essence, moral law, human rights, self-knowledge, justice, freedom, equality, happiness, philosophy.*